

Дмитро ЛЕОЩЕНКО,
orcid.org/0000-0002-2723-4937
кандидат філософських наук,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Комунального вищого навчального закладу
«Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія»
Запорізької обласної ради
(Запоріжжя, Україна) dileo@ukr.net

ФІЛОСОФСЬКО-ІСТОРИЧНЕ РОЗУМІННЯ МОЖЛИВОСТЕЙ ОПТИМІЗАЦІЇ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПІДХОДУ ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ

У статті охарактеризовано сучасний стан цивілізаційного підходу як однієї з провідних методик історичного дослідження, визначено зміст поняття «цивілізація» як стадії розвитку суспільства, для якої характерна його свідомо самоорганізація, уточнено критерії типології цивілізацій, здійснено спробу визначення детермінант формування цивілізаційного типу.

Оскільки історичний розвиток конкретного суспільства зумовлюються тим, до якого типу цивілізацій це суспільство належить – східного чи західного, автор обґрунтовує думку про детермінованість цивілізаційного типу світоглядними факторами, зокрема, про визначальну значущість домінування однієї зі складових масового світогляду – колективістської чи індивідуалістичної. Питання про типологію світогляду пропонується вирішувати з огляду на аналіз рівня розвитку продуктивних сил суспільства та характер умов його існування.

Ключові слова: цивілізація, цивілізаційний підхід, цивілізаційний тип, колективістський та індивідуалістичний типи світогляду.

Dmytro LEOSHCHENKO,
orcid.org/0000-0002-2723-4937
Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor at the Department of social-humanitarian disciplines
of Municipal Institution of Higher Education
“Khortytsia National Educational Rehabilitation Academy”
of Zaporizhzhia Regional Council
(Zaporizhzhia, Ukraine) dileo@ukr.net

PHILOSOPHICAL-HISTORICAL UNDERSTANDING CIVILIZATIONAL APPROACH'S POSSIBILITIES TO THE RESEARCH OF HISTORY

The article describes the current state of civilization approach as one of the basic historical research methods; defines the content of the concept “civilization” as the stage of society development, which is characterized by its conscious self-organization; concretizes the criteria of the civilizations typology; tries to define the determinants of the formation the civilization type.

Civilization is considered as a level of social development, at which the determining factors in the consolidation and organization of the human community are not objective natural factors, but conscious purposeful activity of its members.

Based on the fact that the historical development of a particular society is conditioned by the type of civilization, to which this society belongs – Eastern or Western, the author substantiates the causality of the civilization type by worldview factors. In particular, the determining importance is the dominance of one of the components of the mass worldview – collectivist or individualist. In turn, the question of the worldview typology is proposed to be solved on the basis of the analysis the level of development the social productive forces and the nature the conditions of its existence.

The main content of the collectivist worldview, in our opinion, can be defined as the individual's understanding of himself not only as part of the human community, but also as an integral part of the world as integral system of interrelated phenomena. Such a system of views determines the extremely cautious, balanced nature of the individual's activities, since it involves a comprehensive assessment of the consequences any of its actions for the world as a complex system, of which the subject is a part. At the same time, collectivism should be viewed in the time dimension as respect for the traditions of previous generations and consideration of the interests of subsequent generations. The activity of the collectivist is limited by a significant number of constraints that must be taken into account. This explains the difference in the rate of development between the Eastern (traditional, conservative) and Western (progressive) types of civilizations.

The content of the individualistic worldview is the self-consciousness of self as a special value. This, in turn, is the basis for the allocation of themselves as a special phenomenon of the integral system of the world. The world is considered separately as an object of its active influence, and any other phenomenon is perceived, first of all, as a means to achieve the main goal – the realization of their own interests. This leads to a high intensity of individualist operation, which is aimed at finding additional means to strengthen its influence on the world in order to subordinate itself.

The proposed concept of historical research does not claim to be universal and comprehensive. But the author hopes that the use of this method can be in a sense useful to explain some of the episodes, in particular, Ukrainian history.

Key words: civilization, civilizational approach, civilizational type, collectivistic and individualistic types of worldview.

Постановка проблеми. Головною умовою суто наукового пізнання минулого на основі його об'єктивного та адекватного відображення є пошук шляхів вдосконалення методології історичного дослідження. За умови ігнорування цієї вимоги ми практично гарантовано отримаємо викривлене історичне знання на підставі невірного уявлення про минуле, що безумовно негативно відобразиться на розвитку змісту історичної свідомості зокрема та й суспільної свідомості в цілому.

Сьогодні одним з визнаних підходів до вивчення історії безумовно вважається цивілізаційний, а один з визнаних класиків цього підходу А. Дж. Тойнбі дуже влучно стверджував, що існують три різні методи розглядати та описувати об'єкти нашої думки і серед них – явища людського життя. Перший – це з'ясування і запис фактів; другий – встановлення через порівняльне вивчення з'ясованих фактів загальних законів; третій – образне відтворення фактів у формі белетристики (Тойнбі, 1995: 55). Але, на наш погляд, сучасна історія як галузь знань, на жаль, належить не так до перших двох із зазначених напрямків, як до третього, який, за словами Тойнбі, реалізується у драмах і романах. Ситуація складається так, що, маючи величезний об'єм фактичного матеріалу на емпіричному рівні, історія час від часу виявляється беззбройною в питаннях його теоретичного осягнення.

Парадоксальність ситуації полягає в тому, що, з одного боку, історія має у своєму арсеналі начебто ефективну методологію наукового дослідження, а з іншого – практично не може претендувати на статус науки, бо справжня наука, крім емпіричного рівня, обов'язково повинна мати і рівень теоретичний, на якому відбувається узагальнення емпіричного матеріалу, виражене у відповідних теоріях, законах і принципах. Отже, наскільки цивілізаційний підхід є дійсно ефективною методологією дослідження історії?

Аналіз досліджень. Вже загальний огляд спадку класиків цивілізаційного підходу М. Данилевського, О. Шпенглера, К. Ясперса, А. Дж. Тойнбі, П. Сорокіна та інших дозволяє стверджувати, що він не має чіткої наукової оформленості. Виявляється це у відсутності єдності думок щодо концептуальних питань. Звичайно, у певному розумінні це можна спробувати тлумачити як позитивний чинник, мовляв, це свідчить про відсутність обмежуючих рамок і догматизованих штампів стосовно того, що концепція перебуває у стані постійного розвитку тощо. Але, коли ідеться про відсутність єдиного категоріально-понятійного апарату, це дещо насторожує. Наприклад, більшість сучасних як українських (В. Космина,

І. Куций, Б. Кучменко, Е. Кучменко), так і російських (Р. Гусейнов, В. Семеніхіна І. Яковенко) вчених вказують на те, що дотепер практично відсутнє єдине визначення категорії «цивілізація».

Після класиків розробку цивілізаційної проблематики продовжили такі визнані авторитети у цій галузі, як С. Хантінгтон, С. Кримський, Ю. Павленко та інші. Але і їхні напрацювання не позбавили до кінця цивілізаційний підхід його недоліків, серед яких, окрім згаданого, традиційно позначають «<...>невизначеність критеріїв під час виділення цивілізацій і під час визначення ступеня розвиненості певної цивілізації; неможливість визначити напрямок руху цивілізації за неявного визнання прогресивності цього руху; перебільшення можливостей окремих особистостей змінювати хід історії» (Guseynov, 2014: 45).

З огляду на зазначене **метою** статі є виявлення тих визначальних факторів, які б дозволили оптимізувати цивілізаційну методологію історичного дослідження.

Виклад основного матеріалу. За наявності зазначених недоліків цивілізаційний підхід містить і низку раціональних факторів, що, незважаючи на певні розходження, визнаються більшістю його прихильників.

По-перше, більшість дослідників, починаючи з засновників цивілізаційного підходу, вважають, що цивілізація – це не сукупність якихось досягнень людства в різних сферах своєї діяльності, а етап у його розвитку.

По-друге, незважаючи на різноманіття наявних класифікацій цивілізаційних типів, більшість дослідників зводить їх до двох груп з властивими характерними рисами (Павленко, 1997: 155–159).

Перша група – цивілізації західного (чи прогресуючого) типу, для яких характерні такі ознаки:

- високий ступінь індивідуальної свободи і широкі права особистості. Відносно низька залежність особистості від соціального походження, а отже, високий рівень соціальної мобільності;
- відносно чітка і проста соціальна структура;
- динамізм, мінливість, високі темпи розвитку;
- характер державної влади – демократичний, дотримується принцип поділу влади, державний контроль над суспільством не має постійного і всеосяжного характеру;
- панування приватної власності і ринковий тип економіки;
- значна незалежність суспільства від природного середовища.

Друга група – цивілізації східного (традиційного чи консервативного) типу, для яких характерні такі ознаки:

– підпорядкування інтересів особистості інтересам колективу. Тісний зв'язок індивіда зі своїм соціальним середовищем, а отже, низька соціальна мобільність;

– складна соціальна структура, що є сукупністю чисельних замкнених співтовариств різного типу (класи, касти, корпорації, громади, клани тощо);

– низькі темпи розвитку, сталість, консерватизм;

– характер державної влади деспотичний. Високий ступінь централізованого державного контролю над суспільством, що найчастіше виявляються у формі авторитаризму чи тоталітаризму;

– панівна форма власності – колективна (державна);

– високий ступінь залежності суспільства від природного середовища.

По-третє, основною причиною таких суттєвих розбіжностей сучасні дослідники вважають відмінності в духовній культурі, що проявляються у сфері релігії.

Останнє положення є, на наш погляд, дуже суттєвим, враховуючи те, що світогляд як феномен теж належить до сфери духовного, а відмінності цивілізацій східного та західного типів зумовлюються, на наш погляд, саме світоглядними факторами. Ми вважаємо, що основою цих відмінностей є співвідношення двох складових світогляду: колективістської та індивідуалістичної. Необхідно зважати на те, що ці складові завжди діалектично співіснують в структурі світогляду як на індивідуальному, так і на масовому рівнях. А тому вирішення питання про їх співвідношення треба розуміти не як визнання того, яка з цих складових є первинною, а як визначення того, яка з них є домінантною.

Співіснування у світогляді колективістських та індивідуалістичних уявлень пояснюється дуже просто. З одного боку, людина є істотою суспільною і формується як людина тільки в людському суспільстві – в цьому витокі колективізму. А з іншого боку, людина наділена розумом і як свідомо істота просто повинна фіксувати індивідуальні особливості свої і кожної окремої людини (зовнішня несхожість, відмінності у фізичних і розумових здібностях тощо) – це є підставою для розвитку індивідуалізму. Отже, ці дві складові завжди присутні у структурі світогляду, але домінує, як правило, одна з них, тому ми можемо казати, що в кожному конкретному випадку (нагадаємо: як на індивідуальному, так і на масовому рівнях) ми маємо прояв або колективістського типу світогляду, або індивідуалістичного.

Розглянемо зміст цих двох типів світогляду. Основний зміст світогляду колективістського типу, на наш погляд, можна визначити як усвідомлення індивідом себе не тільки частиною людської спільноти (навіть зі своїми індивідуальними особливостями), але й складовою частиною світу як цілісної системи взаємопов'язаних явищ. Така система поглядів визначає вкрай обережний, зважений характер діяльності індивіда, оскільки передбачає всебічний аналіз і оцінку наслідків будь-яких (навіть незначних) своїх дій для світу як складної системи, частиною якої є сам суб'єкт. Якщо не обмежуватися розумінням тільки миттєвого колективізму, а розглядати його, так би мовити, у часовій перспективі у вигляді поваги до традицій попередніх поколінь і врахування інтересів наступних, то стає зрозумілим, наскільки обмеженою є активність індивіда-колективіста тією значною кількістю стримуючих факторів, які обов'язково необхідно враховувати. Цим, до речі, пояснюється та відмінність між східним (традиційним, консервативним) та західним (прогресуючим) типами цивілізацій, яка є найпомітнішою і відображається у їхніх других назвах, що наведені в дужках. Ця відмінність – темпи розвитку.

Основний зміст індивідуалістичного світогляду полягає в пріоритеті власних інтересів і їхній реалізації у будь-який спосіб. За таких обставин власна особистість розглядається як особлива цінність. Це є підставою для виокремлення себе як особливого явища із цілісної системи світу. Світ розглядається окремо як об'єкт свого активного впливу, а будь-яке інше явище, зокрема й інший такий же індивід, сприймається, насамперед, як засіб для досягнення головної мети – реалізації власних інтересів (от звідкіля класичне рабовласництво античних суспільств, які абсолютно справедливо вважаються колискою сучасної західної цивілізації). Зрозуміло, що інтенсивна і наполеглива діяльність індивідуаліста, спрямована на досягнення головної вищезгаданої мети, характеризується високим рівнем активності внаслідок якщо не повної відсутності, то дуже незначної кількості її обмежень. Інтенсивна діяльність індивідуаліста активно спрямована на пошук додаткових засобів посилення свого впливу на світ (звідсіль і техногенність західної цивілізації) з метою його підпорядкування собі.

Отже, взявши за відправне положення про те, що відмінності цивілізацій східного і західного типів зумовлюються, насамперед, світоглядними факторами, надалі необхідно конкретизувати, що ці відмінності зумовлені домінуванням відповідно колективістської або індивідуалістичної

складової масового світогляду. Останнім часом розуміння цього все частіше відображається у дослідженнях, які базуються на цивілізаційному підході. Так, В. Космина першою характерною рисою західної цивілізації вважає саме індивідуалізм, розуміючи його як визнання за індивідом здатності самостійно визначати свій життєвий шлях і забезпечення суспільством такої можливості (Космина, 2004: 42). А такий визнаний авторитет, як С. Хантингтон констатує, що в ісламській, конфуціанській, японській, індуїстській, буддистській і православної культурах майже не відображаються такі західні ідеї, як *індивідуалізм* (курсив наш – Л.Д.), лібералізм, конституціоналізм, права людини, рівність, свобода, верховенство закону, демократія, вільний ринок (Хантингтон, 1994: 43).

Не обмежуючись тільки констатацією того, що тип цивілізації визначається типом масового світогляду, спробуємо з'ясувати, чим зумовлюється домінування в одних суспільствах колективістських уявлень, а в інших – індивідуалістичних.

Безсумнівно, колективізм людини на ранніх стадіях її розвитку визначається значним ступенем її залежності від навколишнього середовища і необхідністю в зв'язку з цим об'єднання окремих індивідів для виживання людства як біологічного виду. Цим пояснюється, чому історично першим типом світогляду був колективізм, а перші цивілізації мали явні ознаки традиційного консервативного суспільства.

Але з часом у деяких суспільствах поступово починає посилюватись індивідуалістична складова, яка за певних умов стає домінантою. На наш погляд, домінування певної складової світогляду визначається двома факторами:

- характером умов зовнішнього середовища;
- рівнем розвитку продуктивних сил.

Вплив першого фактора позначається в такий спосіб: якщо зовнішні умови (природне середовище, етнічне оточення тощо) зайво комфортні, тобто не вимагають докладання особливих зусиль для задоволення навіть найпростіших вітальних потреб, то за таких обставин взагалі відсутній стимул для розвитку. Зайво суворі зовнішні умови вимагають мобілізації практично всіх зусиль суспільства, зокрема його консолідації, що відповідно призводить до розвитку колективістських уявлень і до зниження темпів розвитку суспільства.

Індивідуалізм розвивається за наявності зовнішніх умов середнього характеру, що, з одного боку, стимулюють розвиток, а з іншого – не придушують його. Усвідомлення індивідом своєї відносної незалежності від колективу можливе

тільки за умови, коли розвиток здібностей і можливостей індивіда досягає такого рівня, на якому він з успіхом може за таких зовнішніх умов існувати автономно. Зрозуміло, що такі умови виникають тільки за певного рівня розвитку продуктивних сил.

Безперечно, розглядати вплив зазначених факторів на формування світогляду необхідно тільки за умови врахування їхнього діалектичного поєднання. Дійсно, наприклад, за наявності найсприятливіших факторів для розвитку землеробства у вигляді родючих земель і комфортних кліматичних умов *може* забезпечуватись високий рівень продуктивності праці, а отже, створюється *підґрунття* для підвищення рівня автономності індивіда і, як наслідок, для розвитку індивідуалізму. Але підкреслюємо: тільки «може», і тільки «підґрунття». Якщо рівень розвитку продуктивних сил буде характеризуватись наявністю примітивних знарядь праці (наприклад, кам'яна мотика) і недосконалої техніки землеробства (наприклад, підсічно-перекладна) або її відсутністю, то, безумовно, тільки за рахунок власних зусиль людина просто не зможе забезпечити своє виживання. З іншого боку, навіть за сучасного розвитку продуктивних сил, але за наявності надто жорстких умов існування (суворі природно-кліматичні умови або екстремальна, кризова внутрішньо- чи зовнішньополітична ситуація) ні про яку широку індивідуальну автономію не може ітися.

Повернемося до змісту самого поняття «цивілізація», широта використання якого є зворотно пропорційною чіткості розуміння його змісту. «За швидкого зростання кількості різних «теорій», «концепцій» і «гіпотез» не сформувався і якийсь загальноприйняте визначення категорії «цивілізація»», – справедливо стверджує В. Космина (Космина, 2014: 2).

Натепер дослідники нараховують вже понад сотню визначень поняття «цивілізація» (Куций: 2004, 83). «Є багато описових визначень цивілізації, які різняться лише кількісно <...>, – зазначають Кучменко Б. та Кучменко Е. і додають:– Самі собою вони ще не дають можливості виявити ті принципи визначеності суспільства, які створюють його цивілізаційну самобутність<...>» (Кучменко, Кучменко, 2009: 48). А І. Яковенко, незважаючи на певну тривалість використання поняття «цивілізація», нарікає: «Цивілізація – нова, практично неопрацьована категорія. Об'єкт дослідження важко зображуваний, не має «наочного тіла» <...> Науковий апарат не має стандартизованих процедур дослідження й верифікації» (Яковенко, 2000: 107–108). У цьому твердженні майже нічого не викликає

заперечень, окрім намагання виправдати неопрацьованість головної категорії одного з методологічних підходів до вивчення історії, якою є категорія «цивілізація», її новизною.

Спочатку з'ясуємо два чинники у повсякденному розумінні терміна «цивілізація». По-перше, не можна, на нашу думку, розглядати цивілізацію просто як сукупність якихось культурних, зокрема науково-технічних, досягнень чи як етап у розвитку суспільства (що є правильнішим), якщо критерієм для визначення цього етапу є обов'язкова наявність чітко встановленої сукупності таких досягнень, як писемність, гончарство, відтворюючі види діяльності тощо. Тобто, з одного боку, ми просто не маємо права говорити про цивілізацію давнини, оскільки перелік їхніх досягнень був набагато скромнішим від нашого. А з іншого боку, легко уподібнитись тим, хто з легкістю класифікує як варварів усіх, крім себе, тільки тому, що їхній шлях розвитку, а отже, і сукупність досягнень, ідеалів, цінностей, не схожий на свій власний.

Визначимо, що цивілізація – це етап чи стадія в розвитку суспільства, зазначивши, що тут ми не розходимося з більшістю прихильників цивілізаційного підходу.

По-друге, для виявлення критерію визначення цього етапу (стадії) суспільного розвитку використаємо повсякденне поняття «цивілізована людина». Такою ми вважаємо не того, хто користується досягненнями цивілізації, а того, хто у своїй діяльності (поводженні) керується не інстинктами чи чуттєвими тимчасовими поривами та емоціями, а розумом. Звичайно, це не означає, що початок етапу цивілізації відповідає появі homo sapiens як біологічного виду.

Як розумна істота людина організує свою діяльність усвідомлено і цілеспрямовано. Отже, і організація людського колективу, мало чим відрізняючись на початку людської історії від організації тваринного стада, у процесі розвитку приймає форми свідомої самоорганізації.

І питання не в тому, чи можна винахід колеса чи початок обробки заліза вважати ознакою цивілізованості, а в тому, наскільки ці досягнення

сприяли підвищенню ступеня самоорганізації суспільства. До речі, індіанські високорозвинені культури доколумбової Америки (майя, ацтеків, інків тощо) не знали ні першого, ні другого, але за ними абсолютно виправдано закріпився термін «цивілізації».

Висновки. Підводячи підсумки, доречно згрупувати їх у таких положеннях:

1) сьогодні стан цивілізаційного підходу характеризується, на нашу думку, недостатньою науковою оформленістю, що проявляється, зокрема, у відсутності чіткої розробленості категорії «цивілізація» як базової. Зважаючи на це, пропонується таке визначення цього поняття: «*Цивілізація* – це така стадія розвитку суспільства, для якої характерна його свідомо самоорганізація, тобто це такий рівень суспільного розвитку, на якому визначальними в консолідації та організації людського колективу стають не об'єктивні природні фактори, а усвідомлена цілеспрямована діяльність його членів»;

2) можливості оптимізації методології історичного дослідження полягають у такому:

– враховуючи, що вірне розуміння історії передбачає не просто зображення минулого, але й (що є важливішим) його пояснення на підставі виявлення законів історичного розвитку, останній пропонується визнати як відповідність цивілізаційного типу до змісту масового світогляду з урахуванням домінування однієї з його складових – колективістської чи індивідуалістичної;

– історичний розвиток конкретного суспільства зумовлюються тим, до якого типу цивілізацій це суспільство належить – східного чи західного, що визначається домінуванням однієї з вищезгаданих складових світогляду;

– отже, відправною точкою історичного дослідження повинно бути з'ясування того, який тип світогляду є домінантним для конкретного суспільства на конкретному історичному етапі, для чого необхідно визначити рівень розвитку продуктивних сил та характер умов існування суспільства і ретельно зіставити вплив цих факторів на його розвиток.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гусейнов Р. М., Семенихина В. А. Экономическая история: учебник для бакалавров. М.: Издательство Юрайт, 2014. 686 с. URL: http://static.ozone.ru/multimedia/book_file/1008797592.pdf (дата звернення: 11.05.2018).
2. Космина В.Г. Вступ до історії сучасної цивілізації. Запоріжжя: Просвіта, 2004. 76 с.
3. Куций І. П. Генеза категорії «цивілізація»: між реальною та уявленою спільнотою. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2014. № 1138. С. 82–92.
4. Кучменко Б. А., Кучменко Е. М. Цивілізації як комплексна категорія культурно-історичного дослідження. Наукові записки НаУКМА. Серія «Історичні науки». 2009. № 91. С. 47–52.
5. Павленко Ю. В. Три підходи до розуміння світового історичного процесу. Політична думка. 1997. № 1. С. 157–162.

6. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії: у 2 т. К.: Основи, 1995. Т.1: Скорочена версія томів I–VI Д. Ч. Семервелла. 614 с.
7. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? Политические исследования. 1994. № 1. С. 33–48.
8. Яковенко И. Г. О субстанции локальной цивилизации. Сравнительное изучение цивилизаций мира: междисциплинарный подход: сб. статей / отв. ред. Хвостова К. В. М.: ИВИ РАН, 2000. С. 104–117.

REFERENCES

1. Guseynov R. M., Semeniuhina V. A. Ekonomicheskaya istoriya: uchebnik dlya bakalavrov. [Economic history: textbook for bachelors]. M.: Izdatelstvo Yurayt, 2014. p. 686 [in Russian]
2. Kosmina V. G. Vstup do istoriyi suchasnoyi tsivilizatsiyi. [Introduction to the history of modern civilization]. Zaporizhzhia: Prosvita, 2004. p. 76 [in Ukrainian]
3. Kutsiy I. P. Geneza kategorii "tsivilizatsiya": mizh realnoyu ta uyavlyuvanoyu spilnotoyu. [The Genesis of the category "civilization": between the real and the imagined community]. Visnik Harkivskogo natsionalnogo universitetu imeni V. N. Karazina. 2014. № 1138. pp. 82–92 [in Ukrainian]
4. Kuchmenko B. A., Kuchmenko E. M. Tsivilizatsiyi yak kompleksna kategoriya kulturno-istorichnogo doslidzhennya. [Civilization as a complex category of cultural-historical research]. Naukovi zapiski NaUKMA: Istorichni nauki. 2009. № 91. pp. 47–52 [in Ukrainian]
5. Pavlenko Yu. V. Tri pidhodi do rozuminnya svitovogo istorichnogo protsesu. [Three approaches to understanding the world historical process]. PolItichna dumka. 1997. № 1. pp. 157–162 [in Ukrainian].
6. Toynbi A. Dzh. Doslidzhennya istoriyi: u 2 t. [Arnold J. Toynbee. A Study of History]. K.: Osнови, 1995. Т.1. p. 614 [in Ukrainian]
7. Khantynhton S. Stolknovenye tsyvylyzatsiy? [Samuel P. Huntington The clash of civilizations?]. Polytycheskye yssledovaniya. 1994. № 1. pp. 33–48 [in Russian]
8. Yakovenko I. G. O substantsii lokalnoy tsivilizatsii. [On the substance of local civilization]. Sravnitelnoe izuchenie tsivilizatsiy mira: mezhdistsiplinarnyy podhod: sb. statey / отв. red. Hvostova K. V. M.: IVI RAN, 2000. pp. 104–117 [in Russian]

Статтю подано до редакції 15.05.2018 р.